

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לז, תשמ"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשונות ממדרש רבה*

א. חוֹזֵר אוֹתָם — מחזיר אותם.

'זהב פְּרָנִים' (דברי הימים ב ג ו) דרשוהו 'שְׁעוֹשֵׂה פְּרוֹת', וסיפרו עליו את המעשה הבא: 'שִׁכְשַׁבְנָה שְׁלֵמָה בֵּית הַמִּקְדָּשׁ צָר בּוֹ כֹּל מִיְּנֵי אֵילָנוֹת. וּבִשְׁעָה שֶׁאֵילָנוֹת שֶׁבִשְׂדֵה עוֹשִׂים פִּירוֹת אֵלוֹ שֶׁבִּפְתִּית עוֹשִׂים פִּירוֹת... וּבִשְׁעָה שֶׁהַעֲמִיד מְנַשֶּׁה צֶלֶם בַּהִיכָל יִבְשׂוּ כֹּל אוֹתָם הָאֵילָנוֹת... אֲבָל לַעֲתִיד לְבוֹא הַקֶּבֶ"ה חוֹזֵר אוֹתָם' (שיר השירים רבה ג ח).
אבינרי (גנזים מגולים 133) הדגים את הטשטוש בין הַפְּעִיל לְקַל ב'חזר לו' (= החזיר לו) אך לא ב'חזר אותו'.

ב. נְתַחֲטָא — נתמלא עברה.

'ודודי חמק עבר' (שיר השירים ה ו). דרש המדרש 'עבר' מלשון עָבְרָה וּכְעַס. 'ודודי חמק עבר — נתחטא, נתמלא עלי עברה' (שיר השירים רבה ה, ו).
בעל 'יפה קול' משער, כי על-פי זה יש לפרש את המטבע 'שאתה מתחטא לפני המקום ועושה לך רצונך, כִּבְּן שֶׁהוּא

* לקט ערכים, שלא נכללו במילונים או שלא נתפרשו בהוגן.

מתחטא על אביו' (משנה תענית ג ח). והוא שעושה עצמו
פעום על הדבר המבוקש לו פשאינו ניתן לו.
הערוך (ערך 'חט') מעלה פירושים שונים ל'נתחטא'.

מחטין — מתענגים.

ר' יוחנן דרש את הפתוב 'חמוקי ירכיך' (שיר השירים ז
ב): 'כל חיטטין¹ ופרנוקין שישראל מחטין ומתפרנקין בעולם
הזה בזכות מילה שנתנה בין ירכים' (שיר השירים רבה ז ב).
חיטטין ופרנוקין פירשם 'מתנות פהונה': תענוגים. מחטין
— יש שפירשוהו מלשון 'מתחטא', ויש שפרכו אותו עם
'הרפה בך' (דברים פח נו) שניתרגם בירושלמי: דמחטיא בכון.
הערוך השלם קישרו עם 'מתחטא'.
במילון אבן-שושן נכללו 'פרנוקין' ו'מתפרנקין', אך לא
'חיטטין' ו'מחטין'.

ג. על חנם — לחינם, לשוא, ללא סיבה, על לא חטא.
במקרא מקובלות שתי צורות: חנם — 'ולא תאירו מזבחי חנם'
(מלאכי א י); אל חנם — 'לא אל חנם דברתי' (יחזקאל ו י),
לפי קצת מפרשים. בן-יהודה (1655) העלה מובאה אחת מן
המדרש. 'אם יבוא מלאך המות ויאמר לפני הקב"ה: על חנם
בראתני בעולם' (שמות רבה מא ז). רגליים לדבר, ששני
המטבעות 'לחינם', 'על חינם' יסודם בארמית. 'לשוא' שבדיבר
'לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא' (שמות פ ז) ניתרגם

1. הערוך השלם (ע' חט) מגיה 'חיטויין'.

באונקלוס 'למגנא' ובתרגום יונתן בן עוזיאל 'על מגן'. 'על מגן' הארמי ו'על חינם' העברי מהלכות שתיהן במדרש. רד"ק בפירושו (שמואל א פג כו) העלה מדרש חז"ל על דויד, שבחופזו אמר: 'על חנם משח אותי שמואל'.

במדרש קהלת מסופר המעשה בבר-קפרא, שביקשו ממנו היהודים ללכת אל המלך ולפייס עליהם מחמת שהיה חשוב בבית-המלכות. אז אמר להם 'וידעון אתון הדא מלכותא עבדא מידי על מגן' (קהלת רבה יא א) [יודעים אתם במלכות הזאת, שהיא עושה משהו בחינם?]

גם בעטם של מפרשי המקרא מהלך לשון זה. כשבא רמב"ן לפרש את הדיבר 'לא תשא' וגו' הוא פותב: 'שלא ישא על שפתיו השם הנכבד על חנם'. וכן ראב"ע בפירושו הפתוב 'ולאמים בדי ריק יעפוי' (חבקוק ב ג): על חנם יגעו עצמם ויעפו.

ד. נְתִישָׁב עַל דַּעְתּוֹ — נמלך, התחרט².
במעשה מרודך בלאדן, שכתב כתבים לחזקיה מלך יהודה, אומר המדרש: 'וכיין שיצאו הפתבים נתישב על דעתו' (שיר השירים רבה ג ג, 'את שאהבה נפשי').
בן יהודה (2178) ציין 'נתישבה דעתו עליו' בלבד.

2. על המשמעות העמידני מר מרדכי מישור. חיזוק לדבריו הוא מוצא בפיטוי בידיש 'מִיִּשְׁב זִין זִין' (א) ווינרניך, מאָדערן ענגליש-יידיש יידיש-ענגליש ווערטערבוך, ניו-יורק (1968).

ה. יֵשֵׁב עַל הַיָּד — שֵׁם יָדוֹ עַל כַּף יָד שֶׁל אַחַר כַּדֵי
לְאַמְנוֹ בַּכְּתִיבָה.

ר' חלפו דרש, שבמתן תורה היה הדיבור נחקק מאליו בלוחות. פששאלוהו כיצד יתיישבו דבריו עם המקרא 'לחת אבן כתבים באצבע אלהים' (שמות לא יח) השיב: 'תלמיד שהוא פותב ורפו מיישב על ידו' (שיר השירים רבה א ב 'ישקני מנשיקות פיהו').

פירש 'מתנות פהינה': מראה לו באצבע ומסביר לו איך יכתוב. פנעני שציטט את המובאה במילונו פירש פיוצא בו: הסביר לו את הדברים. אבל אין בפירוש הסבר לביטוי הציורי מיישב על ידו. זוכרני שב'חדר' התימני, כשאימן המלמד את הילד לכתוב בקולמוס היה מניח כף ידו על כף היד של התלמיד, מחזיק אצבעותיו באצבעות הילד ובקולמוס, וכותב עמו מספר אותיות ומלים³.

ו. מְתַפְּדֵר — נזרק (כדור במשחק).

בפתוב 'דברי חכמים כדרבנות' (קהלת יב יא) נדרשה התיבה האחרונה כצירוף שתי תיבות 'כדור פנות'. בהמשך הדרש נאמר 'מה כדור זה מתפדר מיד ליד ואינה נופלת לארץ כך לא נפל אחד מפל דברו (יהושע פא מג). מה כדור זה מקלעין בה בידיים ואינה נופלת כך משה קבל תורה מסיני' וגו' (קהלת רבה יב יא). בנוסח אחר של המדרש בא הפועל

3. על גלגולו של הביטוי בערבית ראה דברי בן-חיים ב"עברית וארמית נוסח שומרון", כרך ה, עמ' 261-262 (מרדכי מישור).

'מזרקין' במקום 'מקלעין'. 'מה הפדור של בנות מזרקין בו לכאן ולכאן'.

לפנינו משחק בכדור יד, ואמורים בו שלושה פעלים נאים: 'מתפדר', 'מקלעין', 'מזרקין'. המשחקים 'מקלעין' או 'מזרקין' בפיעל, עדות להתמדה ורציפות בפעולה. והפדור מתפדר. מחברי המילון למונחי ההתעמלות (ירושלים תרצ"ז) השפילו לנצל את השורשים 'קלע', 'זרק' בבניין קל.

ז. לְמַד — מורה, מרביץ תורה.

שנינו במדרש: 'בשלי השמד נתפנסו רבותינו לאושא... שלחו אצל זקני הגליל ואמרו: כל מי שהוא למד יבא וילמד וכל מי שאינו למד יבא וילמוד' (שיר השירים רבה ב ה, 'סמכוני').

בן-יהודה (2692) העלה את המובאה, אך ניקד את שתי התיבות 'לְמַד', שאינו עולה עם העניין. סבורני שיש לנקד את התיבות למד כַּשֵּׁם ולא כפועל. והוא על משקל בעלי אומנות. תצורה זו לא נכללה במילונים.

ח. מֵת עַל מִטָּתוֹ — מת מיתה טבעית ככל אדם.

במדרש נמנו שישה איסורים, שנצטוו עליהם אדם הראשון, ושפיכות-דמים אחד מהם. ועליהם אמרו: ועל פולן יש סליחה חוץ משפיכות דמים, לפי שעליה נאמר 'שפך דם האדם באדם דמו יִשָּׁפֵךְ' (בראשית ט ו). על זה הקשה ר' לוי 'והרי כמה בני אדם שהרגו ומתו על מטותיהן' (דברים רבה ב כה). הפונה, מתו כמות כל האדם, ולא במיתה משונה. לשון

נאה זה לא נכלל במילונים. בדיבורנו נשתגר הביטוי: מת מיתה טבעית.

ט. מְלָה חַתוּמָה וּמְלָה מְסִימָה — מסוים ומקוים, טוב ויפה.

הפתוב 'תורי זהב נעשה-לך עם נקודות הפסף' (שיר השירים א יא) נדרש כך: 'תורי זהב — אלו הפתובים. עם נקודות הפסף — זה שיר השירים. מלה חתומה ומלה מסיימה' (שיר השירים רבה א יא). פירש 'מתנות פהונה': דבר מסויים ומקויים, טוב ויפה.

י. נְמַלְכוּ עֲצָמָן — נמלכו, חישובו בדעתן. אדם המחשב בדעתו לעשות מעשה אומר עליו המקרא נמלך לבו עליו (נחמיה ה ז). בלשון חכמים נמלך סתם. 'נמלכו והלכו להן' (בן-יהודה 3048). וכשהוא נמלך עם אחרים מצרפים לפועל אות ביי"ת. 'נמלך בפמליה של מעלה, נמלך בסנהדרין' (שם). אך מצויה צורה נוספת 'נמלך עצמו', דהיינו, שקל והחליט על דעת עצמו. על נשות ישראל במעשה העגל אומר המדרש: נשי דור המדבר פשרות היו. פינן שהגיעו לאותו מעשה עמדו ונמלכו עצמן ולא נתנו כלום מנזמיהן למעשה העגל' (שיר השירים רבה ד ט, 'לבבתיני').

יא. מְהֵן וּבְהֵן — מדעת עצמן. הפתוב 'יפה את רעיית פתוצה' (שיר השירים ו ד) דורשו המדרש: פשאת רוצה אינך צריכה ללמוד מפלוס. פדוגמה הוא

מציין את נדבת הנשיאים בחנוכת-המזבח. 'מי אמר להם [לנשיאים] להביא עגלות ובקר לטעון המשכן, לא מהן ובהן הביאו אותן?' (שיר השירים רבה, ו, ד). פירש 'מתנות פהונה': פלומר מדעת עצמן, מיניה וביה. 'מהן ובהן' הוא תרגום הביטוי הארמי 'מניה וביה' [ממנו ובו]. אבל כאן משמעותו שונה.

יב. נרתק — הכניס לנרתק.

'נרתק' או 'נרתק' נפוץ בלשוננו כשם, אך לא כפועל, אף-על-פי ששימוש מתבקש. היחיד, מפל בעלי המילונים, שציין פועל זה הוא פנעני. הוא מעלה אותו על-פי הזו והלשון העברית החדשה. אולם כבר מצאנוהו במדרש. בשם ר' נתן אמרו, שגלגל חמה יש לו נרתק ובריכה של מים לפניו. והקב"ה מתיש פוחו במים כדי שלא ישרוף את העולם. אבל לעתיד לבא הקב"ה 'מערטלו ומהשתקו ומנרתקו' (קהלת רבה א ה). נוסח אחר של אותו מאמר גורס 'ומנרתקו' כשם. אבל לעתיד לבוא הקב"ה מערטלו מנרתקו ומלהט בו את הרשעים (פראשית רבה ו ה). פעל הערוך הבהיר, פי 'ומהשתקו' הוא שיבוש של 'מנושתקו' (נושתק שלו), שפירושו נרתק, פיסוי.

סביר להניח שהזו ואחרים יסדו 'נרתק' כפועל, על-פי גרסת המדרש בקהלת רבה. ברי שהגרסה הנכונה היא 'מנרתקו' של פראשית רבה. לפנינו דוגמה של חידוש לשוני מוצלח על-פי גרסה מוטעית.

יג. הפקיע — מתח, קשר (חבל).

ר' שמואל בר נחמן אמר במדרש על הפתוב 'חור כרפס ותכלת אחוז בחבלי בוץ וארגמן' (אסתר א ו): 'בוא וראה טליתו של אותו רשע [אחשוּרוֹש] מה הוא. שהפל מפקיעין בחבלי צמר ובחבלי פשתן, ורשע זה בחבלי בוץ וארגמן (אסתר רבה ב, ז).

פירש 'עץ יוסף' אוגדין וקושרין. גם 'מתנות פהונה' הבין כך על-פי מה שהוא פותב: מפקיעין — מותחים החבלים נקראים פקיעים. כל המילונים פירשוהו: התרת חוטים. בן-יהודה (5119): הוציא פקעות מבגדים בלויים לשם שימוש אחר; אבן-שושן: התיר חוטים מבגד; פנעני: הפריד אריג לחוטים חוטים.

יד. פרפור — נאקה, גניחה.

רבי הונא רבה דצפורין פירש 'נאקה' שבפתוב 'וישמע אלהים את נאקתם' (שמות ב כד) — לשון פרפור. פראה לדבריו ציטט את הפתובים 'ונאק נאקות חלל' (יחזקאל ל כד), 'ונפש חללים תשוּע' (איוב כד יב) [פתיחתא דאיכה רבתי לב]. הרי שהבין 'פרפור' השמעת קול, והוא לשון נרדף ל'שוּעה'. אף 'פה ענף' קבע, פי הוראה אחת לשלוש הלשונות 'זעקה', 'שוּעה', 'נאקה'. 'ונאקה היינו גניחה שאדם גונח מלבו בלבד או פרפור'. המפרש הרב זאב וואלף איינהארן צירף את שתי המשמעויות של קול ותנועה, 'לשון פרפור הוא שנהרג וצועק ומפרפר'. דרש מקביל אחר הוא של ר' יוחנן. 'אמר ר' יוחנן: עשרה לשונות נקראת תפלה ואלו הן: שוּעה, צעקה, נאקה, רנה' וכו' (דברים רבה ב א).

המילונים העבריים פירשו 'פרפור' כתנועה. בן־יהודה:
פעולת המפרפר באבריו. אבן־שושן: טלטול, פרפוס, זעזוע.
פנעני. פרפוס. המובאה שהעלה בן־יהודה מן המאירי: אפילו
נשחטו ב' סימנים אינו מטמא עד שימות לגמרי בלא שום
פרפור ובלא שום תנועה' (יזמא כג ע"א). נאה לפרש בו
פרפור גניחה; ואז תימנע כפילות בלשון.

טו. שָׁכַר — גמול רע, עונש ופזרענות.
מקובל בפינו ובעטנו 'שכר ועונש'. גמול על מעשה טוב
הוא שכר, ואילו על מעשה רע — עונש. בעינינו תיחשב
לטעות אם ישתמש אדם ב'שכר' גם כגמול על חטא ועברה.
לא כן במדרש. 'לעתיד לבוא שניהן [יעקב ועשו] נוטלין שכרן.
עשו נוטל שכרו שנאמר פי רותה בשמים חרפי הנה על־אדום
תרד (ישעיה לד ה). ויעקב נוטל שכרו שנאמר קול ששון וקול
שמחה (ירמיה לג יא)' [שמות רבה פא א].